

ЛЕКЦІЯ 3. СВІДОМІСТЬ

ПЛАН

1. Проблема свідомості у філософії
2. Генеза свідомості
3. Характеристика свідомості
4. Структура свідомості
5. Особливості наукової свідомості

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ ТЕМИ

Свідомість, вторинність свідомості, відображення, психічне відображення, подразливість, чутливість, відчуття, сприйняття, уявлення, матеріальне й ідеальне, інформація, інформаційне відображення, образ, мова, мовлення, слово, речення, самосвідомість, рефлексія, активність свідомості, наукова свідомість

Питання 1. Представники ідеалістичних напрямків у філософії вважають свідомість активним началом матерії. Відзначається надматеріальний, надприродний характер свідомості, тобто їй приписується самостійне незалежне субстанціональне існування.

Близькою до ідеалістичного трактування свідомості є концепція французького філософа, ученого і богослова *П'єра Тейяра де Шардена*. Він вважав, що в земній матерії була прихована деяка маса елементарної свідомості, психічної енергії. Отже, свідомість – первинна, як і матерія. Тому не слід дивуватися, що вона пробилася у світ з темряви підсвідомості. Ніхто, у тому числі і наші предки, не побачив появи розуму на землі, «людина ввійшла у світ нечутно». Свідомість виникла «між двома індивідами»: на «сингулярному рівні» відбулася деяка «мутація від нуля до всього».

Професор Оксфордського університету *Р. Суінберн* використав такий *мисленневий експеримент*, щоб проілюструвати неможливість звести нашу індивідуальну свідомість до нервової системи та її діяльності: уявіть собі, що мозок певної людини розділили на дві рівні частини і пересадили до різних тіл (або двох роботів). Що трапиться зі свідомістю, захованою у цьому мозку? Три можливих варіанти: 1) вона помре; 2) оселиться у правій півкулі; 3) оселиться у лівій півкулі. При цьому зовнішній спостерігач не може про це дізнатися на 100%. Єдині хто дізнається, що відбулося насправді буде Бог та

особистість – носій певної індивідуальної свідомості. Відтак свідомість має особливу ідеальну неподільну субстанцію, що не може бути зведена до деякого «подільного» набору окремих функцій мозку.

Відзначимо, що сучасні ідеалісти визнають досягнення сучасної науки. Вони не заперечують, що матеріальна діяльність мозку у певний спосіб пов'язана із нашою свідомістю. В той же час, він відмовляється вважати цей зв'язок причинно-наслідковим (тобто не визнають, що мозок породжує свідомість і що свідомість похідна від мозку).

Відповідно до *дуалістичного підходу* між духовною та матеріальною субстанцією немає зв'язку, але Бог за допомогою безпосереднього втручання діє на нас у такий спосіб, що з приводу тілесного явища – подратування – виникає психічне явище – відчуття; та навпаки, з приводу психічного явища – акту волі – виникає тілесний рух. Тим самим, подратування, з одного боку, – наші хотіння, а з іншого – служать лише приводами (*occasiones*) тих або інших процесів; їх же причиною є Бог (*Р. Декарт, А.Гейнлінкс*).

Матеріалізм XVII – XVIII ст., відкинувши ідеалістичні та дуалістичні уявлення про свідомість, розглядає її як пізнавальний образ, як відбиток світу в мозку людини, як функцію особливим чином організованої матерії.

Приклад такого розуміння дає *фізікалізм*. Представники цього напрямку ідеальне ототожнювали з матеріальним, думку – із церебрально-фізіологічними структурами мозку (*Л. Бюхнер, К. Фогхт, Я. Молишот*).

Водночас спроби зведення психічних процесів до фізіологічних нашттовхуються на так звану «*важку проблему свідомості*». Її смисл полягає у тому, що навіть якщо колись нам удається знайти фізіологічні кореляти (відповідності) для всіх наших психічних процесів, то це не допоможе відповісти на питання, звідки береться власне свідомість, тобто особливе суб'єктивне переживання та осмислення нашого досвіду. Іншими словами, «*важку проблему свідомості*» можна сформулювати як питання про те, чому ми маємо свідомість, а не реагуємо на зовнішні стимули чисто механічно. Для пояснення цієї думки використовують формулу «*Як це?*». Наприклад, ми знаємо, як це – відчувати смак шоколаду. Знання того, «*Як це?*» - незвичайне суб'єктивне явище, що вкрай важко піддається науковому аналізу. *Ф. Джексон* показує це за допомогою *мисленнєвого експерименту «Кімната Мері»* («*What Mary didn't know*») (1986).

Інший варіант матеріалістичного розуміння свідомості пропонується у *марксизмі*, де свідомість, по-перше, розглядалася як функція головного мозку, по-друге, як необхідна сторона практичної діяльності людини. Тобто відстоювалася позиція, що свідомість виникає, функціонує і розвивається в процесі взаємодії людини з реальністю, на основі її почуттєво-практичної діяльності, суспільно-історичної практики.

Філософи XX ст. здійснювалися спроби розкрити особливу інтенціональну природу свідомості (*феноменологія*), виявити детермінацію свідомості через структури мови (*герменевтика, аналітична філософія*) або інші структури (*психоаналіз, структуралізм* та ін.).

На сучасному етапі *Д. Денет* прагне встановити золоту середину між фізікалізмом і дуалізмом, пропонуючи говорити про свідомість у термінах функцій. Тому таку позицію називають функціоналізмом. *Свідомість у*

рамках цієї концепції - це функція (роль) нервової системи, яка у дійсності може бути реалізована за допомогою різних засобів. Наприклад, стільці можуть бути зроблені з різних матеріалів (дерева, пластика та ін.), але незалежно від того, з чого вони зроблені, їх об'єднує виконувана ними функція служити для сидіння. Так же і свідомість у всій багатоманітності своїх проявів може бути реалізована на різних субстратах, чи то мозок чи мікросхеми у комп'ютері. Функціоналізм сьогодні має багато прибічників, які розвивають різні його версії («функціоналізм машинного стану», «психофункціоналізм», «аналітичний функціоналізм» та ін.).

Питання 2. Одне з матеріалістичних пояснень виникнення свідомості дає концепція відображення.

Відображення визначається як здатність матеріальних явищ, предметів, систем відтворювати у своїх властивостях особливості інших явищ, предметів, систем у процесі взаємодії з останніми.

Зміст відображення виражається в тому, які зміни відбулися у відображуваному предметі, і які сторони у відображуваних предметів, явищ, і систем вони відтворюють. Форми ж відображення залежать від специфіки і рівня структурної організації взаємодіючих предметів, явищ, систем.

При найпростіших формах відображення у неживій природі «слід», тобто наслідок впливу одного об'єкта на інший не стає для останнього якимось орієнтиром його власної діяльності. Приміром, вплив сонячних променів на камінь викликає нагрівання каменю, але не стимулює активності каменю. Але існує й **інформаційне відображення**, пов'язане із використанням результатів зовнішніх впливів. Інформацію тут слід розуміти досить широко: як властивість явищ бути спонукачем певних дій, сприяти активній орієнтації в навколишньому світі. Цей тип відображення в еволюції матеріального світу з'являється на стадії живої природи.

Генетично вихідною формою відображення, властивою всім живим організмам, є **подразливість** – здатність організму до найпростіших специфічних реакцій у відповідь на діяльність певних подразників (світло, зміна температури та ін.). Такий етап у розвитку форм відображення в живій природі – поява **чутливості** (здатності до відчуття). Якщо подразливість властива і рослинам, то відчуття – форма відображення, специфічна для тваринного світу. Воно з'являється вже на рівні найпростіших тварин і припускає здатність відбивати окремі властивості речей у вигляді відчуттів. Більш високого рівня відображення досягає в хребцевих, у яких виникає здатність аналізувати складні комплекси подразників і відбивати їх у виді **сприйняття** – цілісної уяви ситуації.

Відчуття і сприйняття є образами речей. Це означає появу елементарних форм психіки як функції нервової системи і своєрідної форми відображення дійсності. Високий рівень розвитку психіки тварин свідчить про те, що свідомість має свої біологічні передумови і що між людиною і її тваринними предками існує зв'язок. Але напевно не має підстав говорити про тотожність їхньої психіки. Тварини не володіють **поняттєвим мисленням**.

Вивчаючи питання про виникнення людини і її свідомості, необхідно виділити три основні причини, що обумовили цей процес: праця; спілкування в колективі, заснованому на трудовій діяльності; мова.

Праця потребує розумового апарату, за допомогою якого можна в ідеальній формі уявити бажаний результат, тобто поставити мету і знайти засоби її досягнення. Розум людини розвивається відповідно тому, наскільки вона навчилася змінювати навколишнє середовище. За допомогою засобів праці, що водночас виступали і засобами пізнання, вона досягала властивості об'єктивного світу. Виготовляючи знаряддя праці, у яких закріплювалися виявлені властивості предметів, людина вчилася подумки їх виділяти, узагальнювати, абстрагувати. Логіка почуттєво-предметної діяльності фіксувалася в голові та перетворювалася на логіку мислення.

Праця, оскільки вона з самого початку носить суспільний характер, породжує потребу передавати іншим людям поставлену мету і можливі засоби для її досягнення, обумовлює необхідність спілкування та мови. **Спілкування** – це одна з умов соціалізації особистості. У спілкуванні людина не тільки одержує раціональну інформацію, формує засоби діяльності, але і засвоює людські емоції, почуття, форми поведінки.

У процесі цієї діяльності людина створює засоби, які дозволяють «відчужувати» психічні образи, зберігати і передавати їх зміст у мовно-знаковій формі, доступній для сприйняття іншим людям.

Мова – це система символів, що є засобом об'єктивації змісту свідомості і певної культурної традиції. Відтак мова – передумова і водночас результат розвитку свідомості та культури. Оформлюючи внутрішній зміст свідомості (думки, уявлення, поняття та ін.), мова забезпечує налаштування свідомості людини на відповідне відображення дійсності.

Дослідники мови та культури північно-американських індіанців у 30 роки ХХ ст. Е. Сепір та Б. Уорф сформулювали *гіпотезу лінгвістичної відносності* (або *гіпотеза Сепіра-Уорфа*). Відповідно до неї структура мови цілковито визначає наше мислення та сприйняття світу, у тому числі, задає такі фундаментальні категорії як час і простір.

Питання 3. Свідомість – форма психічного відображення, особлива властивість високоорганізованих матеріальних утворень, властивість людини як соціальної істоти.

Свідомість не існує поза діяльністю головного мозку. Вона є функція мозку, але явища свідомості водночас ідеальні, тобто їм не можуть бути приписані фізичні характеристики. Думка не має маси, енергії, вона не має просторових властивостей у тому ж сенсі, у якому їх має будь-який фізичний об'єкт.

Явища свідомості – образи, думки, ідеї – являють собою інформацію про об'єкти матеріального світу, яка необхідно втілена в мозковій нейродинаміці. Наприклад, коли людина переживає образ Місяця, то в тому ж інтервалі часу в її головному мозку існує певна нейродинамічна система, відповідальна за переживаний нею образ Місяця, що є матеріальним носієм інформації про цей об'єкт.

Зв'язок між явищами свідомості (об'єктивним образом) і мозковим процесом є зв'язок між інформацією і її носієм. Це особливий тип зв'язку. Він

може бути названий кодовим зв'язком, оскільки інформація завжди втілена у своєму матеріальному носії, а матеріальний носій цієї інформації завжди є її певним кодом. Мозковий нейродинамічний носій Місяця самий по собі не є образом Місяця. Це – складна мозкова динамічна система, що являє собою зв'язок безлічі збуджених нервових клітин. Вона виступає в якості коду, що існує об'єктивно, але переживається особистістю саме у формі суб'єктивного образу, у формі певної інформації про зовнішній об'єкт.

Людина влаштована так, що в її свідомих переживаннях їй дана інформація немовби в «чистому» вигляді, оскільки її мозкові носії нею безпосередньо не відображаються, ніяк не відчуються. Ця здатність мати інформацію немовби в «чистому» вигляді і можливість оперувати нею є те, що називається ідеальним.

Отже, **свідомість** – це специфічно людська форма відображення і духовного освоєння дійсності, властивість високоорганізованої матерії – людського мозку, яка полягає у створенні суб'єктивних образів об'єктивного світу, в утриманні, зберіганні і переробці інформації, у виробленні програми діяльності, спрямованої на вирішення певних завдань, в активному управлінні цією діяльністю. Свідомість є суспільно-історичним продуктом. Вона виникає разом із людським суспільством у процесі становлення і розвитку трудової діяльності і мови, формуючись в умовах соціального середовища, постійного спілкування індивідів між собою.

Питання 4. У структурі свідомості можна виділити **пізнавальну (когнітивну), емоційно-чуттєву та мотиваційно-вольову складові**. Логічна структура когнітивної діяльності людини складається з почуттєво-сенситивного, абстрактно-уявного й інтуїтивного рівнів. На цих рівнях виникають почуттєві і понятійні образи, які складають змістовну основу мислення. А саме мислення є процесом оперування почуттєвим змістом і логічними формами, із метою синтезу почуттєвого і раціонального накопичення нової пізнавальної інформації. До пізнавальних здатностей людини належать також увага і пам'ять. Проте в когнітивній сфері свідомості головна роль належить понятійному мисленню.

Емоційно-чуттєва сфера свідомості – складне явище. Емоції – це відбиток об'єкта у формі психічного переживання, душевного хвилювання, безпосереднього переживання життєвого смислу явищ і ситуацій і оцінювального ставлення до того, з чим людина має справу. Емоційну сферу складають почуття (радість, горе, любов, ненависть та ін.), афекти (злість, страх, розпач), пристрасті та самопочуття.

Мотиваційно-вольова сфера представлена мотивами, інтересами, потребами суб'єкта в єдності зі здатностями в досягненні мети.

Поряд із свідомістю у «внутрішньому світі» людини існує **рівень несвідомого**, що включає сновидіння, гіпнотичні стани, явища сомнамбулізму, стани розладу свідомості, а також інстинкти. До структури несвідомого відносять також автоматизми й інтуїцію, що можуть зароджуватися на рівні свідомості, а згодом занурюватися у сферу несвідомого.

Структура психічної діяльності індивіда не вичерпується свідомим і несвідомим. У суб'єктивній реальності людини є і така структура як

самосвідомість – динамічне утворення, що історично розвивається, і виступає на різних рівнях і в різних формах.

Першою формою самосвідомості (самопочуттям) є елементарна свідомість свого тіла та його інтегрованості до світу навколишніх речей і людей. Другий, більш високий рівень самосвідомості пов'язаний з усвідомленням себе в якості належного до того або іншого людського співтовариства, тієї або іншої культури і соціальної групи. Третій, найвищий рівень розвитку цього процесу – виникнення свідомості «Я» як цілком особливого утворення, схожого на «Я» інших людей і водночас з тим чимось унікального та неповторного, здатного здійснювати вільні вчинки і нести за них відповідальність, що з необхідністю припускає можливість контролю над своїми діями та їх оцінку.

Для того, щоб усвідомити самого себе, потрібно бачити себе немовби з боку. Але збоку мене може бачити тільки інша людина, а не я. Щоб бачити самого себе, людині необхідно мати дзеркало. Побачивши свій образ в дзеркалі і запам'ятавши його, людина одержує можливість уже без дзеркала, у своїй свідомості бачити себе немовби «збоку», як «іншого», тобто у своїй свідомості виходити за її межі. Але для того, щоб людина побачила себе в дзеркалі, вона повинна усвідомити, що в дзеркалі відбита саме вона, а не якась інша істота.

Самосвідомість існує у різних формах, на різних рівнях та має різні ступені прояву. Коли людина сприймає якусь групу предметів, то з цим необхідно пов'язане усвідомлення «схеми тіла», тобто місця, що займає тіло в системі інших предметів з огляду на їхні просторові і часові характеристики, усвідомлення відмінності людської свідомості від предметів, які вона сприймає. Проте всі ці факти свідомості знаходяться вданому випадку не в її «фокусі», а на її «периферії».

Явні форми самосвідомості, коли ті або інші феномени свідомості стають предметом спеціальної аналітичної діяльності суб'єкта, носять назву **рефлексії**. Важливо підкреслити, що рефлексія – це завжди не просто усвідомлення того, що є в людині, але водночас і переробка самої людини, спроба виходу за межі того рівня особистості, що був досягнутий.

Образ самого себе, який творить людина в різних формах самосвідомості, далеко не завжди адекватний своєму предмету. Між ними може існувати розрив, можливість якого збільшується саме на стадії розгорнутої явної самосвідомості у вигляді рефлексії. Річ у тім, що людина в цілому не відкривається собі в акті індивідуальної рефлексії. Натомість вона найбільш всебічно виявляє себе у своїх відносинах з іншими людьми, у своїх діях і соціально значимих вчинках.

Таким чином, самосвідомість не тільки виникає в процесі спільної діяльності і спілкування з іншими людьми і генетично пов'язана із ставленням до себе «з погляду іншого», але вона постійно перевіряється, корегується, виправляється і розвивається в ході включення людини в систему людських відносин.

Питання 5. *Наукова свідомість* –

- одна з форм суспільної свідомості;

- процес формування теоретично обґрунтованих і перевірених практикою мисленневих моделей об'єктів дійсності, предметів і явищ природної та соціальної реальності шляхом утримання, збереження і переробки інформації про них, об'єктивно властивий суспільству на певному етапі історичного розвитку.

Наукова свідомість характеризується всіма загальними ознаками свідомості в цілому. Вона, у кінцевому підсумку, визначається суспільним буттям і, передусім, такою його складовою, як наукове буття. Як і решта структурних елементів суспільного буття, наукова свідомість не є чимось назавжди даним. Вона зазнає змін, перебуваючи у розвитку. Як і у цілому суспільна свідомість та будь-який з її структурних елементів, наукова свідомість є відносно самостійною. Це має прояв у тому, що зміни у науковій свідомості не завжди відбуваються відразу за змінами у науковому бутті.

Наукова свідомість також характеризується низкою особливостей:

1) базується на теоретично обґрунтованому і перевіреному практикою науковому знанні, знанні закономірностей, яким підпорядковуються у своєму розвитку об'єкти, предмети, явища природи та соціальної реальності;

2) критерієм існування наукової свідомості є адекватність відображення об'єктивної дійсності;

3) відображає дійсність через ідеї, поняття, гіпотези, теоретичні моделі. При цьому інтегратором у системі понять, які складаються в рамках цієї форми суспільної свідомості, є категорія «істина»;

4) має особливий характер розвитку, що виражається в тому, що в ній реалізується прогрес наукового пізнання, який, у свою чергу, зумовлює її поступальний рух;

5) розвиток наукової свідомості – важливий фактор перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Як і інші форми суспільної свідомості, наукова свідомість має складну структуру, виступаючи багаторівневим утворенням.

В якості першого, нижнього рівня виступає *емпірична наукова свідомість* – система елементарних наукових знань, здобутих у дослідний спосіб як результат безпосереднього долучення соціальних суб'єктів до об'єктів, предметів, явищ природи і соціальної реальності. На початкових етапах становлення науки цей рівень виконував провідну роль у накопиченні, збереженні та переробці наукових знань, виступаючи тією базою, на якій формувався метод індукції, на винятковому значенні якого наполягав ще Ф. Бекон. Поступове накопичення наукових знань про закони розвитку природи і суспільства зумовили становлення дедуктивного методу, першість якого відстоював Р. Декарт. Насправді ж, як підтвердила практика, ці методи, як діалектичні протилежності, перебувають у взаємозв'язку, взаємозумовленості, доповнюючи один одного, складаючи, тим самим, одне з джерел розвитку як наукового пізнання, так і наукової свідомості.

До емпіричної наукової свідомості наближається *рівень наукової психології*, що містить вихідні наукові засади, прийняті в якості істинних, без логічного доведення і покладені в основу обґрунтування решти наукових

положень, тобто *аксіоми*, а також наукові знання, одержані інтуїтивно, шляхом прямого відкриття істини поза процедур доказування.

Більш високий рівень наукової свідомості – теоретична наукова свідомість, або наукова теорія, яка концентрує у собі достовірне знання про істотні зв'язки об'єктів і предметів реальності, властиві їм закони та закономірності розвитку.

До структури наукової свідомості входить і такий елемент, як *наукова самосвідомість* – специфічна характеристика соціальних суб'єктів, яка знаходить прояв у виділенні ними себе у науковому бутті, оцінці себе і своїх можливостей у науковому процесі.